

Стана РИСТИЋ*

О ЛЕКСИКОГРАФСКИМ ПОСТУПЦИМА У ОБРАДИ ГРАМАТИЧКИХ РЕЧИ У ДЕСКРИПТИВНОМ РЕЧНИКУ

Сажетак: У раду су установљени лексикографски поступци за поједине врсте граматичких речи: прилоге, предлоге, везнике, партикуле и узвике, и то на основу устаљеног начина обраде евидентираног на ограниченом броју лексема у дескриптивном Речнику САНУ, као и на основу правила обраде граматичких речи у Упутствима за израду овог речника.

Кључне речи: лексикографски поступци, граматичке речи, дескриптивни речник

1. 0. У раду ће се на одабраним примерима обраде граматичких — функцијских речи у Речнику САНУ указати на неке проблеме у вези са установљењем системских лексикографских поступака и на лексичко-граматичке карактеристике ових врста речи: прилога, предлога, везника, партикула и узвика, карактеристике које нису били запажене у другачијим описима ових јединица, пре свега у граматичким. И једна и друга назначена тема разматраће се са аспекта реализованих лексикографских поступака и нивоа изграђености лексикографског метајезика српске традиционалне дескриптивне лексикографије коју најрепрезентативније представља тезаурусни Академијин Речник.

1. 1. Представљање лексикографских поступака подразумева издвајање релевантних елемената лексикографског описа, у које осим метајезика и техничких поступака у формирању леве и десне стране речничког чланка, спада и опис структуре речничког чланка (исп. Тафра 2005: 158).

1. 2. Примереност лексикографских поступака у представљању граматичких речи вредноваће се по критеријуму системности и прецизно-

* Др Стана Ристић, научни савјетник у Институту за српски језик САНУ

сти, тачности која се остварује доследном применом прописаних правила лексикографске обраде и доследном употребом лексикографског метајезика и у делу лематског и делу семантичког представљања лексема. Формирање лематског дела речничког чланка, његове леве стране, у Речнику САНУ засновано је на одабраним правилима традиционалне граматике, док су у семантичкој обради и дефинисању лексичких јединица основна правила установљавана на тековинама лингвистичких сазнања од пре педесет година, а у току дугогодишње израде речника усавршавана и допуњавана у складу са развојем Београдске лексикографске школе (исп. Ристић 2007: 131–149).

1. 3. Међутим, и у лематској и у семантичкој обради граматичких речи, с обзиром на природу њиховог граматичког, неденотативног значења, тезаурусна дескриптивна лексикографија није имала узор ни у до садашњој лексикографској пракси, а ни у њиховој граматичкој обради. У граматичкој обради ове функцијске речи остајале су на маргини интересовања и биле су обрађиване уз основне, главне врсте речи или значајније теме. Тако да је дескриптивна лексикографија, описујући функцију и семантичке реализације појединих лексема, пружила информације о граматичким и семантичким карактеристикама не само појединачних функцијских речи — њихових лексикографских портрета (в. пр. обраде наведених лексема), него је у својој дугогодишњој пракси тражила начине да уједначеним описом представи њихове микросистеме односно њихове лексикографске типове (в. коментаре начина обраде код појединих врста речи).

2. 1. У вези са критеријумом прецизности, тачности у дефинисању речи, биће наведена општа правила из Упутстава за израду Речника САНУ, која су релевантна и за дефинисање граматичких речи. Заправо, по Упутствима тачна и прецизна је она дефиниција која не садржи ни мање ни више елемената него што је потребно (нав. дело: 41), што се у лексикографији одређује као достатност дефиниције. На основу захтева тачности и прецизности, обавеза лексикографа је да одреди инваријантно значење које ће да дефинише, а не да дефинише контексте употребе појединих лексема, док се достатност дефиниције постиже навођењем довољног броја граматичких и семантичких информација на основу којих се једно реализовано значење лексеме разликује од других њених семантичких реализација. Зато се дефиниција, према препорукама из Упутстава, може допунити напоменама у загради, глосама. Глосе, у којима се наводе ограничења граматичке/морфолошке спојивости, дају се на почетку дефиниције и обичним слогом, а глосе, у којима се наводе

ограничења лексичке/семантичке спојивости, дају се на крају дефиниције и курзивним слогом, као и сама дефиниција. По Упутствима, напомене у заградама не односе се на „лексички садржај речи”, већ представљају обавештење „о њеној примени” (нав. дело: 43).

2. 2. За лексикографске поступке у обради граматичких речи важно је и правило о хијерархијској уређености полисемне структуре, наведено у Упутствима: „При груписању значења водити рачуна о томе да се иде од обичнијег ка ређим значењима и од конкретнијих ка апстрактнијим. Затим давати необична и покрајинска значења. Значења треба, по могућству, да иду једно за другим по сродности, да се такоређи преливају једно у друго” (44).

Указаћемо на различите лингвистичке домене на којима је засновано наведено правило. Правилно структурирање полисемне структуре, као што се види, засновано је на језичком осећању носилаца српског језика о „обичности” употребе и о фреквенцији, што припада домену језичке личности. Оно је засновано и на критеријуму концептуалне организације лексичког система по коме се апстрактна значења концептуализују на основу конкретних, чиме се скреће пажња на чињеницу да процеси семантичке деривације у лексичком систему примарно иду у смеру конкретна значења → апстрактна значења. Наведено правило о месту необичних и покрајинских значења истиче важност препознавања центра и периферије у организовању полисемне структуре лексеме и њиховог адекватног хијерархијског представљања, а редослед навођења значења по сродности, по „преливању значења” једно у друго, указује на појаву ланчаног повезивања значења у оквиру једне полисемне структуре.

У правилу о хијерархијској уређености полисемне структуре заступљен је и прототипски приступ организацији лексичког значења, јер се основно „обично значење”, које се препознаје и издваја у практичној лексикографији, заснива на „директном, доминантном смислу”¹, као и прототипично значење, које се теоријски издваја и разматра у оквиру когнитивне лингвистике.²

¹ Доминантни смисао Ладислав Згуста дефинише као оно значење на које већина говорника неког језика мисли ако јој се одређена реч покаже изоловано, без икаквог контекста (Згуста 1991: 66).

² У лексикографији, како потврђује и наведено правило из Упутстава, неопходно је утврђивати значења и најопштије повезивање међу њима, што се постиже на два начина: редоследом наведених значења и симболима којим се указује на њихову хијерархијску уређеност (означену бројевима и словима) (исп. и Кликовац 2006: 39–40).

3. 0. Уважавајући све оно што је у досадашњој литератури писано о граматичким — функцијским речима, питање њиховог статуса у лексичком систему српског језика поставићемо у наведене оквире назначене у Упутствима за израду Речника. У њима се, осим наведених, дају општа и појединачна правила за обраду тзв. непроменљивих врста речи, у које се традиционално убрајају: прилози, предлози, свезе (везници), узвици и речце (партикуле).

3. 1. У општим правилима препоручено је да се основне информације о припадности врсти речи дају у делу леме у виду скраћенице граматичке ознаке (прил., предл., св., узв.), с тим што у обради узвика и речца, партикула ознаке „узвик” и „речца” у многим случајевима улазе у саму дефиницију, на њеном почетку, па их у тим случајевима не треба давати и као граматичку ознаку (нав. дело: 31–32 и чл. 303–312).

3. 2. У препорукама за обраду појединачних врста непроменљивих, граматичких речи уочене су неке њихове опште лексичко-граматичке карактеристике, од којих је, како показују примери из Речника, за њихово лематизовање и системску лексикографску обраду најкомплекснија појава конверзије. Зато ће у овом раду бити разматрани проблеми који се јављају у вези са конверзијом, творбеним процесом преласка једне врсте речи у другу променом функције³.

4. 1. Тако је у вези с прилозима, у чл. 303 до 307 Упутстава, уочена продуктивност творбеног процеса настајања прилога од придева, што представља типичан случај конверзије.⁴ Због тога се за овакве прилоге, ако су „обичнији”, препоручује уношење у Речник и ако их у грађи „случајно нема”, и то према одговарајућим придевима потврђеним у грађи. Међутим, полисемну структуру оваквих прилога, по Упутствима, треба представљати поједностављено, општом дефиницијом, типа „на ... начин”, допуњеном синонимним прилозима или прилошким изразима који одговарају значењима одређеног придева, не издвајајући појединачна значења као код придева. За прилоге изведене од деноминалних приде-

³ За системско представљање овог процеса у лексикографији, чини нам се, да је најприхватљивији приступ Бранке Тафре (2005: 99–160), по коме се конверзија одређује као творбени процес настајања нове речи. Нова реч у односу на основну има друго лексичко и граматичко значење и промењена граматичка својства, и то мање морфолошка а више синтаксичка (нав. дело: 100). Творбени процес конверзије означава се у литератури и другим терминима: преобразба, мутација, транспозиција, трансфигурација, хипостаза (нав. дело: 99, нап. 142).

⁴ О начинским прилозима насталим на овај начин, њиховим лексичким и граматичким особинама в. Ристић 1990.

ва на *-ски* и *-чки* даје се други тип опште дефиниције: „као X” (при чему се X замењује именицом од које је придев изведен).

4. 2. Касније, у обради начинских прилога, показало се да поједностављени начин дефиниције није могуће применити на све прилошке лексеме него да је неопходно проширивати лексикографске поступке у њиховој обради због развијања нових семантичких и стилских значења којих нема код придева (исп. Грицкат 1989: 24).

4. 3. У Упутствима је проблем конверзије код других врста речи у многим случајевима уочен и представљан на нивоу полисемије, а не на нивоу деривације, творбеног процеса, који је нарочито карактеристичан за граматичке речи, што смо и сами у нашим истраживањима начинских прилога и партикула показивали (Ристић 1990: 42, 44, 53, 120, 122, 146, 150, 156 и 1999: 98–99, и нап. 12 и 13 на стр. 99). Граматичке речи углавном имају ограничен број примарних јединица, лексема, али њихове парадигме представљају отворен низ који се допуњава другом врстом речи, њиховим облицима и конструкцијама.⁵

4. 4. Другачији однос према конверзији види се из предлога за решавање овог проблема у лексикографији, датом у Упутствима у чл. 313, по коме се прелази речи из једне категорије у другу, који су чешћи код непроменљивих речи чак и кад су оне домаће, показују на тај начин што се ознака о припадности врсти речи даје уз основну реч-одредницу или уз ону која је чешћа по употреби, с тим што се под засебном тачком значења, у загради, неподвучено, наводи у којој се служби она још употребљава. Тако неки прилог може бити у служби везника, или у служби предлога, а везник у служби узвика итд. У Упутствима се наглашава да од тога треба разликовати случајеве кад реч одиста припада двама категоријама, те је треба показати у двама одредницама, нпр. прил. *близу* и предл. *близу*.

⁵ Тако је Б. Тафра графиконом показала мрежу конверзије (стр. 106), па се на основу ње и њеног описа види да именице и глаголи дају највећи број конверзива у виду граматичких речи; именице дају: прилоге, предлоге, везнике, узвике и партикуле, а глаголи: партикуле, везнике, узвике и прилоге. Придеви, заменице и бројеви дају само прилоге, док су саме граматичке речи веома продуктивне као основне речи у процесу конверзије, добијања нових граматичких речи. Из прегледа се види да су најпродуктивнији прилози од којих настају све друге врсте граматичких речи, па чак и именице; од предлога и везника само прилози, а од партикула само везници (*тек, нека, још*) (нав. дело: 106–108), иако наши резултати истраживања показују гушћу мрежу конверзије код партикула, везника и узвика (исп. Ристић 1999: 98–99, и нап. 12 и 13, стр. 99).

4. 5. У Речнику се јављају и случајеви конверзије код којих се различите функције исте лексеме нису представиле ни као посебне одреднице ни као издвојена значења у оквиру једне одреднице, него је у њиховој обради примењен лексикографски поступак двоструке односно троструке граматичке маркираности одредничке речи, чиме се показује да одређена лексема напоредо реализује различите функције. Тако је лексема *e*, представљена у једној одредници, маркирана као „узвик и речца”, што се могло применити и у случају лексема: *благо, де, ама, море* и сл. Двоструку маркираност имају лексема *где* „прилог за место (ређе за правац и време) и везник” и *како* „прилог за начин и везник”, које су дате као део дефиниције, а не део леме. Троструку маркираност има лексема *кад (а)*, па у лематском делу стоји „прилог за време, везник и речца”. У случају лексеме *a* различите функције и други релевантни фактори били су довољни разлози да се установе и посебне одреднице: за везник (лексема без акцента), за узвик (лексема са различитим фонетским и интонацијским реализацијама и самосталном позицијом у исказу) и за речцу, партикулу (лексема са акцентом и независном позицијом у исказу) (исп. Ристић 1999: 99 и нап. 13).

4. 6. Иначе се у лексикографији у препознавању конверзије и начину њеног представљања јавља читав низ проблема. Најчешће се јавља проблем да ли ће се две лексичке јединице или више њих, једнаке по облику, представити у једном речничком чланку или у више њих. С тим у вези поставља се питање препознавања и раздвајања конверзије и хомонимије,⁶ затим разликовање конверзије од промене функције одређене врсте речи, као и од других видова контекстуално употребљене речи у другој функцији (исп. Тафра 2005: 100).⁷

4. 7. Зато се и у Речнику САНУ, осим установљених начина представљања различитих случајева конверзије, јавља већи број примера неуједначене обраде лексема које припадају истој врсти речи и њихов различит граматички и лексемски третман. Разлози су у томе што није увек било лако утврдити не само некритеријално одабране параметре „чешће употребе” и „порекла” лексичких конверзива него и примарну функцију

⁶ О разликама између конверзије и хомонимије и о критеријумима њиховог раздвајања в. Тафра 2005: 113–114 и 101–104, док Бранко Тошовић не прави разлику између ове две појаве разматрајући их у оквиру феномена лексичкограматичког камелеонства (2006: 62).

⁷ О неким критеријумима за раздвајање речничких одредница у случају конверзије начинских прилога и партикула в. Ристић 1990: 53.

лексема које припадају граматичким речима. То ће се у разматрању лексикографских поступака код појединих врста речи и показивати.

ПРИЛОЗИ

5. 0. Лексикографски поступци у представљању конверзије и у обради прилога биће показани на различитим типовима прилога: временским, месним и начинским, међу којима су и заменички прилози. Запажа се да су заменички прилози типа: *онда*, *онде*, *онако*, по свом лексичко-граматичком значењу много ближи другим граматичким врстама речи од начинских прилога који су конверзијом настали од придева.⁸ Често су граматичке функције код неких од њих тако испреплетане да се реализују напоре, што се у Речнику показује двоструком односно троструком граматичком маркираношћу (в. т. 4. 5). Па ипак, и за начинске и за заменичке прилоге је карактеристично да као основне речи у процесу конверзије реализују углавном исте врсте речи: партикуле, везнике и предлоге.⁹

5. 1. У обради временског заменичког прилога *онда*, на основу тога што је лексема маркирана општом ознаком „прил.” испред свих реализованих значења и функција, евидентно је не само да није уочена конверзија него да нису препознате друге, неприлошке функције па и значења ове лексеме. Међутим, из дефиниција и примера се види да само прво, примарно временско значење, дефинисано предлошко-падежним именичким синтагмама и синонимом „у оно време, у оном тренутку (о коме је реч), тада”, ову лексему сврстава у прилоге. Остала значења су, према правилима Упутстава, морала бити и граматички дефинисана према функцији, и то као везничка за *онда* 2 са сва три подзначења, хијерархијски представљена малим словима азбуке, и синонимична са везницима *затим* и *потом*, и као партикулско, за *онда* 3, дефинисано као „према томе, дакле; у том случају, тада”.

У оба случаја везничке и партикулске функције и значења лексеме *онда* могле су бити представљене у виду посебних одредница, тим пре што посебност везничке функције потврђује и израз *онда ... онда*, а партикулске, израз: *па шта онда* који се, како је назначено у Речнику, упо-

⁸ О сличности заменичких прилога и граматичких речи в. Ристић 1990: 43–44, где је наведена и друга релевантна литература.

⁹ О заменичким прилозима као основама за конверзију партикула, везника и предлога в. Ристић 1990: 44.

ребљава у разговорном језику „кад се жели истаћи да оно о чему се говори није важно”.

5. 2. Заменички месни прилог *онде* маркирана као прил., осим месног значења и прилошке функције представљене у *онде 1* „на (у) оном месту (о коме је реч); у оној средини” и *онде 2* „тамо, на то (оно) место (о коме је реч)”, реализује везничку односно конекторску функцију и значење у *онде 3* „у оном моменту, тренутку” (пр. Настави слушати ... спремна пружити помоћ *ондје*, гдје би разговор слабио) и *онде 4* „у оном случају” (пр. Судија пресуђује *онде* где има спора), што се ни у обради овог прилога није показало одговарајућим лексикографским поступком препорученим у Упутствима.

5. 3. Лексема *онако* маркирана граматичком ознаком прил. има 15 основних значења, од којих 4 имају и подзначења: прво значење 7 подзначења, друго једно (најчешће с везником „и”) (*и*) *без тога* (*и*) *ван тога*; (*и*) *иначе*, *свакако*; треће 9 подзначења, четврто и пето значење по 3 подзначења. При свему, само значење *онако 1. а.* има прилошку функцију: „на овакав начин, на онај начин” (пр. Они *онако*, а ми овако; Онда је цар хтео *онако*, а сад хоће овако).

У свим другим бројним реализацијама лексема *онако* реализује функције и значења партикула или везничку функцију у корелацији са другим везницима, што је, свакако, морало бити представљено у виду посебних одредница са граматичком ознаком „речца” и „везник” или троструким маркером за све реализоване функције као и лексема *када*. То показују дефиниције и примери употребе, од којих ћемо навести само неке ради илустрације:

онако 1. б. ” (у поређењу) на исти или сличан начин, готово исто или потпуно исто” (Како дошло *онако* и прошло) *онако 1. г.* „на обичан начин, без ичег посебног ...” (Видоје није везан ... него *онако* под стражом одведен). Значење *онако 3* је у већини подзначења појачано са речима „тек” или „само”, па *онако 3. а.* има значење „без друге намере, без ... нарочитог циља” (Хтео сам *онако* да се прошетам по мору); *онако 4. а.* значење „без накнаде, бесплатно ... бадава” (Нигде нема хлеба тек *онако*); *онако 5. б.* „каже се у ситуацији када се избегава именовати нешто незгодно, непријатно, ружно и сл.” (Је ли није неко од ових, уз пут, *онако*?); *онако 7* „(у одговору на постављено питање) ништа посебно, ништа нарочито, осредње” (Је ли ти био какав ђед? – *Онако*; Како си? – *Онако*); *онако 15* „у причању без одређенијег начинског значења, више као поштапалица” (Вјере ти ... реци ми, ко је *онако*, међу вама, највише мени био противан?).

5. 4. Начински прилог *одока* маркиран граматичком ознаком као прил. реализује 5 значења датим под малим словима азбуке, и у свима њима реализује прилошку функцију. Његово предлошко-падешко именичко порекло, представљено коректно прописаним лексикографским поступцима и у делу леме и у дефинисању и хијерархијском уређењу полисемне структуре, показано је и уједначеном употребом истог типа дефиниција у виду предлошко-падежних именичких синтагми и прилошких синонимима. Овај тип дефиниције препоручен је у Упутствима за прилоге настале од предлошко-падежних облика именица,¹⁰ па су значења прилога *одока* дефинисана на следећи начин: „без мерења, по слободној процени ... отприлике”, „без прецизности ... произвољно”, „без удубљивања у нешто ... насумице, површно”, „без довољно размишљања, не тежећи прецизном, тачном избору”, „без прецизног усмерења”.

ПРЕДЛОЗИ

6. 0. Начин обраде предлога и њихов лексичко-граматички статус, одређен у Упутствима у чл. 308, налаже само опште лексикографске поступке. По њима лема садржи одредничку реч, при чему се једносложни предлози редовно уносе без акцента. Међутим, пошто на њих понекад прелази акценат, акценатски лик треба навести у загради, обичним словима, одмах иза одреднице. Делу леме припада и граматичка ознака за врсту речи у виду скраћенице „предл.”, која долази иза заграде са наведеним и/или другим променама одреднице. Десна страна речничког чланка код предлога у делу дефинисања почиње обавезно навођењем падежа с којима они стоје, док се јављају и примери у којима се информација о падежу даје у лематском делу (нпр. код предлога *због*).

Лексикографски поступци у обради предлога биће показани на примеру два предлога: *око* и *на*.

6. 1. Предлог *око* представљен је у 6 значења од којих *око 1* и *око 5* имају велики број подзначења.

¹⁰ О овом типу дефиниције, као и о другим типовима дефиниција и о варијантама тих дефиниција у обради прилога у Речнику САНУ, чиме се остварује уједначеност лексикографског метајезика, као једног од битних захтева и традиционалне и савремене лексикографије, в. Грицкат 1983: 22–24. По И. Грицкат, у обради прилога јављају се следећи типови дефиниција: 1) синонимска дефиниција, 2) „на ... начин” (празнина се попуњава придевом који је у основи прилога); 3) предлошко-падежна конструкција; 4) глаголски прилог садашњи; 5) „као + именица; 6) инструментал именице (нав. дело: 22).

Лема предлога *око* садржи одредничку реч, граматичку ознаку врсте речи и падеж уз који предлог иде; информација о падежу се даје у загради обичним слогом испред свих реализованих значења. Основно релационо граматичко значење предлога, реализовано у виду архисеме, исказује се доследно у свим семемама примереном метајезичком јединицом „указује” уместо „означава” (в. Гортан–Премк у т. 6. 3), па се и идентификационе семе у свим семемама, по правилима хијерархијске уређености значења, наводе одмах иза архисеме. Њима се указује на тип релационих односа: просторних, временских, количинских и објекатских, којим предлог *око* с именицама у генитиву попуњава глаголске валентности: прилошких одредаба (места, времена и количине) и објекта, па се метајезичка уједначеност у идентификовању основних значења може показати обједињеним деловима дефиниције:

око предл. (с генитивом) **указује**: 1. на просторне односе, 2. на неки појам као приближну ознаку времену, 3. на неки износ, величину као приближну меру и 4. на објекат, мотив.

6. 2. Предлог *на* реализује мноштво значења, чија је полисемна структура представљена у три веће целине одвојене римским бројевима, па се структура речничког чланка, захваљујући уједначеном метајезику дефиниција, може уопштено представити на следећи начин:

на предл. I (са ак. и лок., ређе са прилозима и прил. изразима) **одређује** 1. место; 2. околности; 3. појам с којим се врши контакт; 4. ... акцију, радњу; 5. оно што омогућава вршење глаголске радње; 6. начин вршења глаголске радње; 7. ближе одређује именичку или придевску реч; 8. узрок вршења гл. радње; 9. време вршења гл. радње; 10. појам ... обухваћен гл. радњом; 11. део тела захваћен болешћу; 12. појам који је носилац или узрок стања, процеса;

II (са ак.) **одређује** 1. циљ ... сврху; 2. и 3. појам коме се нешто упућује, даје ... дистрибуира; 4. појам коме се упућује какво саопштење; 5. оно што се оглашава, објављује; 6. уз гл. *венчати се*; 7. уз гл. *држати*; 8. (уз бројеве и друге речи са значењем мере);

III (са лок.) [**одређује**] 1. предмет поврх кога ... се нешто налази; 2. уз гл. *захвалити се*, *захваљивати се* (вероватно је грешком изостављен општи део дефиниције који је наведен у угластим заградама).

Речнички чланак предлога *на* поред леме, у којој се на прописани начин наводи предлог, даје ознака његове граматичке припадности и падежи уз које се употребљава, одликује се и веома сложеном полисемном структуром која је хијерархијски уређена у 3 веће целине одвојене римским бројевима, у оквиру којих су представљена главна значења

под арапским бројевима и подзначења под словима азбуке. У првом делу чланка под римским I представљена су значења овог предлога са акузативом и локативом, под римским бројем II значења само са акузативом и под римским бројем III значења само са локативом.

На основу овако уређене полисемне структуре уочљиво је да је предлог *на* по својој релационој функцији примарно предлог акузатива, јер у заједничком делу чланка у свим значењима и подзначењима најпре се одређују специфичности акузативних синтагми, па тек онда локативних, и полисемна структура тог дела је најбројнија по основним значењима, има их 12, и бројним подзначењима у већини значења у централном делу. На периферији је представљена ограничена семантичка спојивост предлога *на* са именицама у значењу 11. и 12. Значења предлога *на* само са акузативом реализује се у седам значења од којих многа имају и подзначења, док је на периферији представљена ограничена спојивост овог предлога уз неке глаголе, уз бројеве и друге речи са значењем мере. Значења само са локативом у трећем делу реализује се у два значења од којих је друго, такође, лексички ограничено само на глаголе захваљивања.

И у обради релационе функције овог предлога постигнута је завидна систематичност, прегледност, и доследност у начину дефинисања појединих реализација на свим нивоима полисемне структуре. Уочава се уједначеност метајезичких јединица у дефиницијама, па информација о падежу долази прва у заградама тако да чини и лематски и семантички део речничког чланка, а граматичко-лексичка архисема се идентификује у све три целине речју са релационим значењем, истина овог пута речју „одређује” уместо „указује” којом је идентификована архисема предлога *око* (в. т. 6. 1). Следеће по рангу семе, које указују на релације именичких синтагми у попуњавању глаголске валентности и одредбене функције, исказују се описним деловима дефиниције устаљеним метајезиком.

6. 3. У прегледу начине обраде предлога у Речнику САНУ и у Речнику МС Даринка Гортан–Премк издваја три модела: 1. *предлог заједно са самосталном речју означава предмет*; 2. *предлог са самосталном речју означава положај, место*; 3. *предлог одређује место*, при чему препоручује трећи модел који највише одговара релационој функцији и значењу предлога, јер се у њему „предлог ... детерминише као самостална лексема којом се одређује релација према именичком појму уз који стоји и према појму управне речи” (1984: 35). Оваквим начином дефиниције, према овој ауторки, даје се информација о граматичкој по-

зицији предлога и о њиховој семантичкој идентификацији, а метајезички израз „одређује” прикладнији је за релационе речи у дефиницији него израз „означава” који је примеренији пунозначним речима (нав. дело: 39). На овај начин, представљен лексикографским поступцима у обради предлога, показује се да су предлози речи са својим самосталним, истина, апстрактним значењем које се може одредити изван синтагме у којој се реализује, али и речи чије се граматичко значење реализује као опште падежно значење али и као модификација општег падежног значења (нав. дело: 36–37). У дефиницији се релације, исказане предлогом, идентификују као глаголске валентности одређеног типа одговарајућим метајезичким јединицама.

6. 4. У полисемним структурама наведених предлошких значења није реализована ни једна друга функција осим предлошке, јер лексема исте по облику али са сопственим акцентом реализују друге функције, па су представљене, углавном, као посебне одреднице. Тако је акцентована лексема *на* у функцији партикуле дата као посебна одредница са одговарајућим граматичким маркером (в. т. 8. 1), као што су у посебне одреднице раздвојени предлог *близу* и прилог *близу* (в. т. 4. 4).¹¹

Дакле, случајеви конверзије код предлога, па и везника, имају и своја формална, акценатска обележја, што отклања могућност лексикографске забуне и даје могућност разликовања конверзивних и хомонимних лексема, као и могућност њиховог транспарентног представљања, у првом случају у виду посебних необројчених одредница, а у другом случају у виду посебних обројчених.

ВЕЗНИЦИ

7. 0. За обраду везника у Упутствима, чл. 310, дају се само опште напомене у вези са формирањем леме речничког чланка, и то да се као одреднице везници, као и предлози, наводе без акцента (мада се дају и напомене о акценту), и да се означавају граматичком ознаком у виду скраћенице „везн.”.

¹¹ У представљању генитивног предлога *због*, међутим, нису примењени прописани лексикографски поступци, ни у лематском делу ни у представљању конверзије, па је информација о падежу дата у делу леме истим типом слова као граматички маркер и није издвојена у заграду, док је функција везника представљена у оквиру поилисемне структуре као значење *због 2* на следећи начин: „(са додатком „што”, у везничкој функцији) заст.”

Лексикографски поступци у обради везника у Речнику САНУ биће показани на примеру везника *a* и *и*.

7. 1. Везник *a* представља једну од првих одредница у изради првог тома речника, док још није била утврђена методологија обраде везника, па речнички чланак ове лексеме показује све недоумице у лексикографској обради једне овако сложене граматичко-лексичке јединице, и у делу формирање леме и у делу дефинисања значења. Тако је ознака његове граматичке припадности дата скраћеницом „св.” према старијем називу за везнике „свеза”, која је касније замењена скраћеницом „везн.”. Делови речничког чланка нису разграничени левом и десном страном, јер у обради сама граматичка ознака, дата у виду скраћенице, истовремено представља и део опште дефиниције којом се идентификује граматичко-лексичка архисема за сва реализована везничка значења, што се, у целини гледано, може представити на следећи начин:

а³ св. 1. супротна, 2. саставна, 3. раставна, 4. за појачавање, 5. плеонастично у стиховима ради допуне броја слогова.

На основу броја и потврда појединачних реализација евидентно је да везник *a* има два основна, примарна значења: супротно и саставно, у оквиру којих је реализовано по шест семантички реализација, семема са великим бројем потврда.

Ова везничка лексема реализује се у хомонимијској парадигми, што се у лексикографији показује степеновањем одредница. Везник *a* је степенован експонираним бројем 3, који се наводи одмах изнад одреднице. Речнички чланак везника *a* је хијерархијски структуриран у пет већих целина означених арапским цифрама, а свака целина, према граматичко-семантичким реализацијама, подељена је у мање целине означене малим словима азбуке. Под бројевима од 1 до 3 дефинисан је граматичко-семантички тип везе, а под бројевима 4 и 5 дефинишу се и друге реализације ове лексеме које су на периферији полисемне структуре и излазе из оквира граматичке функције везника.

Функција појачавања, која се реализује на прелазу између везничке и партикулске функције, представљена је на следећи начин: „у приповедању, при истицању последице претходног исказа: 1) погодбеног: *онда*” (Ако нећеш, *a* ти пољуби па остави); „2) допусног: *бар, ипак ...*” (Ако нијесам кумовао, *a* ја сам кроз плот гледао); „3) при поређењу нечег што је после претходног исказа утолико пре разумљиво (обично са *не*): *још мање, још више ...*” (Од јутрос не могу да седнем, *a* не да идем).

Иако је лексема *a* у функцији и значењу партикуле, с разлогом, представљена као посебна необројчена одредница, на основу наведене ре-

лизације значења и примера употребе везника *a*, евидентно је да су, неосновано, њему приписана невезничка, партикулска значења и функција, која су, према препорукама Упутстава, могла бити издвојена у посебна значења са знаком партикулске функције.

Истакнуто је да у обради везника *a* методологија није била изграђена, међутим, како је показано, у лексикографским поступцима и метајезику, поред ситнијих пропуста и недоследности, већ је у обради овог везника назначен систем установљена одређених лексикографских поступака, који ће у каснијим томовима бити дорађиван, што је евидентно у лексикографским поступцима обраде везника *и*.

7. 2. Значење везника *и* је представљено у 5 реализација под бројевима, али се полисемно-функционална структура хијерархијски разлаже и у оквиру значења под словима и даље под арапским бројевима са заградом, што се на основу устаљених поступака може уопштено представити:

и везн. 1. саставни 2. стоји узастопно испред више речи или израза, па ... реализује и функцију истицања 3. за истицање оног члана саопштења који је носилац реченичне интонације; 4. допусни; 5. без значења, у песмама.

У обради везника, како се може видети на примеру два везника, речнички чланак није разграничен на два дела, на лему и на семантички део, дефинисање. Тако је граматичка ознака истовремено и део дефиниције којом се идентификује граматичко-лексичка архисема, док се у другим деловима дефиниција, за појединачне основне реализације значења, идентификује тип везничке функције. За везник *и* је идентификована функција саставног везника у првом и другом значењу, док се већ у значењу 2 реализује и функција партикулског истицања, која је евидентна у трећем и четвртм значењу. Према правилима Упутстава требало је таква, невезничка значења и функцију издвојити у посебне тачке полисемне структуре, мада разматране чињенице иду у прилог томе да је невезничку, партикулску функцију лексема *и* требало представити у оквиру посебне одреднице, партикуле *и*, која није у Речнику издвојена.¹²

7. 3. У погледу метајезика дефиниција код везника тежило се уједначености, па се основне граматичко-лексичке реализације исказују дефиницијама којим се истиче везничка функција или описује текстуална позиција и дискурсна ситуација употребе. Тако се у дефинисању ве-

¹² Међутим, лексема *и* у функцији узвика обрађена је као посебна одредница и реализује 4 значења.

зника *a* употребљавају формулације типа: „(са свезом *да* и *да не*) за искључивање ... (обично уз одречну реченицу)”; „у приповедању, за истицање истовременог ... изненадног збивања ... (кашто појачано са *то*)”; „(ретко) за означавање делимичне супротности ...: *него*, *већ*”; „за истицање нечег супротног ономе што би се очекивало према реченом у претходној реченици”; „за истицање неког ограничавања претходног исказа: *на ипак*, *притом*”; „за означавање различитости међу двама истовременим радњама или напоредним особинама: *док*, *међутим*” и сл. Ни у дефиницији везника, као ни у дефиницијама других граматичких речи, с правом се не оперише речју „означава” или неком другом која би упућивала на денотацију.

7. 4. У обради везника, *a* и других функцијских речи, важни су семантички критеријуми и одређивање њихових инваријантних значења у свим реализацијама употребе да би се могле препознати и издвојити њихове различите функције и случајеви конверзије, случајеви у којима нема формалне разлике међу лексемама (исп. Пешикан 1981: 278). Значајно је и правилно установљење хијерархијске уређености значења полисемне структуре, којим се, поред осталог, може представити и историјски развој значења лексеме (нав. дело: 278–279).

ПАРТИКУЛЕ

8. 0. Обрада речца, партикула, дефинисана је у Упутствима у чл. 312, при чему се препоручује да само главне од њих треба дати као одреднице, и дефинисати на следећи начин: „партикула за појачавање”, „партикула за подстицање”, док је за партикуле, као делове који се додају речима, а које нису предмет нашег рада, прописано посебно правило.

Начин обраде партикула у Речнику САНУ биће показан на примеру партикула *на*, *ипак*, *ево*, *ено* и *ето*.¹³

8. 1. Акцентована лексема *на* представљена је као посебна одредница, са граматичком ознаком „речца” у четири значења под бројевима, при чему само треће застарело значење реализује три подзначења представљена под словима. И код ове партикуле формално није издвојен лексематски део речничког чланка, јер граматичка ознака представља општи део дефиниције за сва реализована значења, па тако имамо:

¹³ О граматичким, лексичким и прагматичким карактеристикама партикула, и о досадашњим изучавањима ове проблематике в. Ристић 1999: 93–139 и Ристић – Дугоњић 1999: 140–146.

на ... речца 1. којом се *указује* да се некоме нешто даје, пружа: *ево, држи, узми*; 2. (у експресивном изражавању, често у споју „ево ти га на“) *указује* на неочекивани исход или изненадну промену стања, ситуације; 3. а. *за појачавање и истицање* појма уз који стоји; б. *за истицање истовремености* двеју радњи ...; в. (уз прилог „сад“) *за истицање временске блискости*; 4. (обично поновљено) у *служби узвика* којим се дозивају, вабе или смирују животиње.

Лексичка сема којом се идентификује значење партикула у дефиницијама исказује се ограниченим бројем метајезичких речи: „указује на...“, „за појачавање и истицање“ и „за истицање“, које се иначе препоручују за дефинисање партикула, а описне дефиниције се допуњавају синонимима. У глосама се указује на тип дискурса, нпр. *на 2*, или на ограничену спојивост, колокацију, нпр. *на 3 в*. Промена функције представљена је у оквиру полисемне структуре под тачком 4, па је функција узвика, с разлогом, представљена на начин прописан Упутствима.

8. 2. Лексема *ипак*, у Речнику погрешно означена као прилог, реализује два основна значења од којих је друго заст. у значењу *опет, поново*. Значење 1. реализује два подзначења под словима:

ипак прил. 1. кад се *истиче* да нешто ... не изостаје иако би то нормално следовало према изнесеним или познатим околностима: *и поред тога, и поред свега, упркос (тим) околностима* а. (у корелацији са везницима: *иако, мада, премда* и сл.) ...; б. ... често у вези са супротним везницима.

У обради ове партикуле није одвојен је лематски део речничког чланка, јер се граматичка ознака у скраћеном виду употребљава и као део дефиниције, а описним делом дефиниције представља се ситуација употребе, док се њено значење идентификује синонимним партикулским изразима.

8. 3. У обради партикула *ево, ето* и *ено*, које чине уређен микросистем презентатива, по броју издвојених значења и начина дефинисања углавном постоји сличност, али је начин хијерархијске устројености полисемне структуре другачији код партикуле *ено*, код које су значења издвајана под словима, од начина обраде *ево* и *ето*, код којих су препознана паралелна значења прецизније и тачније дефинисана и издвајана су под бројевима.

Ове партикуле реализују и функцију предиката и везника, које с разлогом нису издвајане у посебне одреднице, него су представљене у оквиру полисемне структуре.

У обради наведених партикула лематски део речничког чланка није одвојен, па граматичка ознака чини део дефиниције која се у појединим значењима допуњује описним дефиницијама. У њима се употребљавају речи метајезичког типа којим се исказују различите реализације значења и дискурсне ситуације употребе или граматички контекст употребе. „за показивање”, „казује ...”, „кад се указује ...”, „показује”, „употребљава се”, „у недоумици, колебању, резигнацији”. Неке дефиниције се допуњавају синонимима. Најпрецизније и најтачније је обрађена партикула *ето*, код које су под тачком 2 и 6 издвојене другачије, непартикулске функције: функција глагола, предиката и функција везника. Функција глагола код партикуле *ено* погрешно је одређена као узвик, а код партикуле *ево* није ни препозната као другачија функција, мада је издвојена у посебно значење и потврђена примерима.

УЗВИЦИ

9. 0. На основу правила обраде узвика, према Упутствима, чл. 311, лематски део речничког чланка садржи акцентовану одредницу и њене акцентоване варијанте, ако их има, и граматичку ознаку врсте речи у виду скраћенице „узв.”. Ако дефиниција почиње речима „узвик за ...” (што је често најзгодније), скраћеница „узв.” изоставља се, сем ако није још и другим подацима одвојена од почетка дефиниције.¹⁴

Лексикографски поступци у обради узвика разматрани су на примерима различитих типова узвика: за исказивање осећања, расположења: *а*, *ех*, за дозивање, обраћање: *ехеј*, *еј*, ономатопеичним узвцима: *кври*, *бам* и узвцима за деловање на саговорнике у различитим говорним чиницима: *а*, *оп*, *опа*, *живео*.¹⁵

9. 1. Лексема *а* маркирана као узв. реализује полисемну структуру организовану у десет значења у којој је само десето, ономатопеично, значење реализовано у две варијанте: за подражавање граје и зевања, дремљивости и умора. Остала значења карактеристична су за праве уз-

¹⁴ Узвици се као посебна врста речи одликују следећим особинама: непроменљиве врсте речи, немају референцијално ни номинационо значење, на синтаксичком плану чине изоловане јединице адекватне реченици, на комуникативном плану представљају јединице за успостављање контакта, деловања и управљања и на функционалном плану представљају ситуативна средства емоционалног карактера којим се изражава комплексна ситуација у којој се спонтано реагује на добијене поруке или надражаје (Тошовић 2006: 62).

¹⁵ О типовима узвика по значењу и пореклу в. Тошовић 2006: 62–63.

вике: за подстицање, за чуђење, дивљење, за изненађење, за изражавање злурадости, за присећање, за исказивање претње.

Лексема *a* у значењу потврђивања, одобравања и одбијања, одрицања реализује функцију партикуле, што у обради није назначено.

9. 2. У обради узвика *ex, exej, ej, on, ona*, применом прописаних поступака, представљене су све реализације употребе уједначеним метајезиком, при чему се дефиниције, по потреби допуњавају напоменама у глосма, типа „понекад са карактеристичном узвичном интонацијом и продуженим вокалом”, „обично уз вокатив”, „даје се до знања саговорнику важност исказаног садржаја” „тражи се сагласност саговорника”, „као упозорење, опомена саговорника”. По напоменама, којима се одређују контекстуално и прагматички условљена значења, узвици су блиски партикулама.

У лексикографском поступку сегментације речничког чланка, у обради наведених узвика, није издвојен лематски део, јер граматичка ознака дата у виду скраћенице представља и део дефиниције, што је поступак мимо правила датим у Упутствима. Граматичка ознака врсте речи може бити део дефиниције код везника и партикула само када се употребљава у нескраћеном виду, што показује примери дефинисања ономатопеичних узвика.

9. 3. Ономатопеични узвик *кврц* и *бам* представљени су на следећи начин: *кврц* (обично поновљено) оном. 1. а. узвик за означавање кратког и слабијег шума, шкрипања, ударца, пуцкетања ...;

бам ... оном. узвик за подражавање јаког звука ...

Узвик *кврц*, као еквивалент ономатопеичног глагола *кврцнути*, у свим значењима се јавља у позицији предиката, па и у значењу 2 које је, погрешно издвојено као прилошка функција.¹⁶

9. 4. Узвици настали од одређених глаголских облика обрађени су под глаголом. Тако је узвик *живео* (*живела* и сл.) обрађен под изразом глагола *живети*, без граматичке назнаке његове функције, а дефиницијом су поред значења дефинисани и говорни чинови: „у поздравима, здравицама и сл. као израз жеље за нечији дуг живот и напредак, одобравање нечијих поступака, дивљења итд.”; „у поклицима којима се манифестује став према нечему, као израз ... истицања значаја”.

¹⁶ О предикатској функцији узвика и о узвима глаголског порекла в. Тошовић 2006: 63–70.

9. 5. Бројну групу узвика чине узвици глаголског порекла.¹⁷ Бранко Тошовић их у својој новој класификацији глаголских речи сврстава у екскламовербе који припадају екстравербима, класи речи која обухвата речи глаголског карактера које долазе из других врста речи (2006: 69). Они се, како аутор с правом примећује, не уклапају у традиционалну дефиницију узвика, јер неки од њих нису непроменљиве речи, јављају се у функцији предиката и имају лексичко значење. У Речнику САНУ узвици, настали од глаголских облика, не издвајају се у посебне одреднице, као ни друге граматичке речи настале конверзијом на овај начин, него се обрађују у оквиру глаголске одреднице, било у делу полисемне структуре било о одељку под изразима.

ЗАКЉУЧАК

10. На основу увида у начине обраде ограниченог броја лексема граматичких речи у Речнику САНУ, као и на основу правила њихове обраде из Упутстава за израду Речника САНУ, установљено је да се за сваку врсту речи посебно могу дефинисати одређени лексикографски поступци. Недоследности у примени лексикографских поступака јављају се из различитих разлога. Тако се јављају тешкоће у одређивању примарне функције и значења појединих врста граматичких речи, као и у одређивању граница између њих, чија се нејасност и растегљивост непрекидно појачава великим приливом новонасталих јединица у различитим творбеним процесима. Оне, проширујући ограничени број примарних јединица једне врсте речи, појачавају хетерогеност скупине.

11. У лексикографској обради граматичких речи недоследности се јављају најчешће због конверзије, која се различито представља јер се не препознаје као продуктивни творбени процес карактеристичан нарочито за граматичке речи, које променом функције постају нова врста речи. На основу наведених препорука из Упутстава и на основу разматраних примера евидентно је да се промена функције једне речи у Речнику САНУ не узима као једини критеријум за издвајање нове речи-одреднице, па остаје нејасно на основу чега се издвајају случајеви речи које се

¹⁷ Бранко Тошовић их означава различитим називима: узвици-предикати (65), предикатски узвици (67) и глаголски узвици (68), и издваја следеће типове: *боц, цуп, ћап, шкљоц, шмрц* и др., затим узвици који се јављају као пароними са глаголима: *буп, пљас, трас* и др. и узвици који имају глаголску парадигму: *хајде, хајдемо, хајдете, замисли/замислите, молим, опрости/опростите* и др. (64).

представљају у посебним одредницама, као и случај доследног издвајања начинских прилога насталих од придева.¹⁸

12. У другим случајевима проблем се решава, као што је истакнуто, у оквиру полисемне структуре основне лексеме при чему се разликују три случаја, према степену лексикализованости процеса: 1) лексикализација високог степена која се огледа у примарности једне и друге функције, што се показује равноправним статусом делова речничког чланка, нпр. код лексема: *нека*, *нити*, *ни*, *него* везничка и партикулска функција, а што је могло бити представљено и посебним лексемама; 2) као незавршени, нелексикализовани творбени процес, који се представља у хијерархијски устројеном поретку различитих реализованих функција једне лексеме-одреднице, при чему се изведене функције представљају на периферији речничког чланка, нпр. нелексикализовани случајеви конверзије граматичких речи од облика именица, глагола или прилога и 3) као потенцијални творбени процес, контекстуално условљена промена функције, који се ниже рангира у оквиру више рангираног значења лексеме или се представља на периферији речничког чланка (в. везничку функцију предлога *због*). Посебне случајеве преплитања функција и значења, који нису наведени у Упутствима, а потврђени су у лексикографској обради, чине одреднице маркиране са две односно три грамаичке ознаке, као што су нпр. заменички прилози *где*, *како* и *када*.

ЛИТЕРАТУРА

Гортан–Премк 1984 Гортан–Премк Д., Обрада предлога у великим описним речницима, *Лексикографија и лексикологија*, Зборник радова, Нови Сад — Београд, 35–39.

Грицкат 1983 Грицкат И., О прилозима у српскохрватској лингвистичкој науци, *Јужнословенски филолог XXXIX*, Београд, 1–41.

Грицкат 1989 Грицкат И., Прилошке речи посматране кроз феномен антонимије, *Јужнословенски филолог XLV*, Београд, 1–26.

Згуста 1991 Zgusta, L., *Priručnik leksikografije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.

Ивић 1979 Ивић М., О српскохрватским прилозима „за начин”, *Јужнословенски филолог XXXV*, Београд, 1–17.

¹⁸ Тако су у посебне одреднице издвајани исти облици везника и партикула (*а*, *да*), док су слични случајеви, нпр. : *нека*, *нити*, *ни*, *него* везничке и партикулске функције представљени под једном одредницом у виду равноправних одељака речничког чланка (в. Ристић 1999: 99, нап. 12).

- Кликовац 2006 Кликовац Д., *Семантика предлога*, Друго издање, Београд.
- Пешикан 1981 Пешикан М., Даничић — лексикограф и његова обрада функционалних ријечи, *Зборник о Тури Даничићу*, Београд — Загреб, 277–284.
- Ристић 1990 Ристић С., *Начински прилози у савременом српскохрватском књижевном језику*, Библиотека Јужнословенског филолога, Нова серија, књ. 9, Београд.
- Ристић 1999 Ристић С., Радић–Дугоњић М., *Реч. Смисао. Сазнање (студија из лексичке семантике)*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд.
- Ристић 2006 Ристић С., Партикуле као речи у функцији метатекстуалних оператора (*наводно, буквално, дословно, једноставно, просто, напросто*), *Научни саставак слависта у Вукове дане 35/1*, Београд, 205–216.
- Ристић 2007 Ристић С. *Шездесет година Института за српски језик САНУ*, Зборник радова I, Београд, 131–149.
- Упутства за израду Речника САНУ, рукопис за интерну употребу.
- Тафра 2005 Тафра В., *Од ријечи до рјечника*, Школска књига, Загреб.
- Тошовић 2006 Тошовић Б., Лексичко-граматичко камелеонство, *Научни саставак слависта у Вукове дане 35/1*, Београд, 61–73.

Stana RISTIĆ

ON LEXICOGRAPHIC PROCEDURES IN THE TREATMENT OF GRAMMATICAL WORDS IN THE DESCRIPTIVE DICTIONARY

Summary

This paper presents specific lexicographic procedures for analyzing particular grammatical word classes (adverbs, prepositions, conjunctions, particles and interjections) on the basis of a limited number of lexemes in SANU Dictionary as well as of rules for analyzing these word classes, laid out in the Guidelines for the making of SANU Dictionary.

Lexicographic procedures were established according to the equivalence of establishing patterns of entries, structuring entries in both their lemmatic and semantic parts, as well as according to established and consistent application of lexicographic metalanguage in definitions.

It has been noticed that, in spite of established lexicographic procedures for the treatment of grammatical word classes, there are instances of inconsistent and incorrect analyses of lexemes, and the majority of these cases is linked to disregarding conversion as a process of word-formation by which new words emerge through change of function, the process especially characteristic of grammatical word classes. Even though there are two established ways of treating conversion, according to both Guidelines and well-established procedures in the Dictionary: as separate entries of lexemes involved in conversion or as specific meanings of one and the same lexeme, with different function marked, deviations from these and other established lexicographic procedures frequently occur, as has been shown in this work.

